National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2025; 1(63): 187-189
© 2025 NJHSR
www.sanskritarticle.com

लीलाधर शर्मा
शोधच्छात्रः,
वेदवैदिकविज्ञानविभागः,
कविकुलगुरु-कालिदास-संस्कृत-
विश्वविद्यालयः, रामटेक, नागपुरः

मार्गदर्शकः
प्रो. हरेकृष्ण अगस्ती
व्याख्याता, संकायप्रमुखः,
वेदविद्यासंकायः,
कविकुलगुरु-कालिदास-संस्कृत-
विश्वविद्यालयः, रामटेक,नागपुरः

Correspondence:
लीलाधर शर्मा
शोधच्छात्रः,
वेदवैदिकविज्ञानविभागः,
कविकुलगुरु-कालिदास-संस्कृत-
विश्वविद्यालयः, रामटेक, नागपुरः

सामवेदस्य शाखापरम्परायाः अद्यतनस्थितिः गानपद्धतीनां च समीक्षात्मकमध्ययनम्

(A Critical Study on the Current Status of Samavedic Shakha Traditions and Singing Methods)

लीलाधर शर्मा, प्रो. हरेकृष्ण अगस्ती

1.शोधसारम् –

भारतीयज्ञानपरम्परायां वेदानां स्थानं सर्वोपरि विद्यते। **"वेदानां सामवेदोऽस्मि"** इति भगवद्गीतायाः वचनानुसारं सामवेदस्य विशिष्टं महत्त्वं वर्तते। प्रस्तुतशोधपत्रे सामवेदस्य वर्तमानकाले उपलभ्यमानानां शाखानां भौगोलिकविस्तारं, तासां विशिष्टाः गानशैली, तथा च सामवैदीय प्रकृति-विकृतिगानानां वैज्ञानिकं वर्गीकरणं विवेचितमस्ति। विशेषतः सामवैदीय कौथुमशाखा, राणायनीशाखा तथा जैमिनीयशाखानां क्षेत्रीयविस्तारः, सप्तविधगानानां (गायत्रं, आग्नेयं, ऐन्द्रं, पावमानं, अर्कः, द्वन्द्वं, व्रतम्, शुक्रीयं तथा महानाम्नीयं) स्वरूपं, तथा च आरण्यकगानस्य रहस्यमयत्वं अत्र सप्रमाणं प्रतिपादितम्। शोधपत्रमिदं सामवेदस्य लुप्तप्रायपरम्परायाः संरक्षणे, अध्ययने च नूतनदृष्टिं प्रदास्यति।

मुख्यशब्दाः (Keywords): सामवेदः, कौथुमशाखा, राणायनी, जैमिनी, सप्तगानानि, आरण्यकगानम्, प्रकृतिगानम्, विकृतिगानम्, सामगानशैली।

१. प्रस्तावना (Introduction)

भारतीयसंस्कृतौ वेदाः न केवलं धर्मग्रन्थाः अपितु विश्वस्य प्राचीनतमं वाङ्मयं वर्तते। तेषु सामवेदः गीतात्मकत्वात् संगीतशास्त्रस्य आदिस्रोतः इति मन्यते। **"सामानि यो वेत्ति स वेद तत्त्वम्"** इति उक्त्या सामवेदस्य महत्त्वं स्वतः सिद्धं भवति। पतञ्जलिना महाभाष्ये **"सहस्रवर्त्मा सामवेदः**[1]**"** इति प्रोक्तम्, यद्यपि कालक्रमेण बहवः शाखाः लुप्ताः, तथापि अद्यतने काले तिस्रः प्रमुखशाखाः—कौथुम, राणायनी, जैमिनी च—भारतवर्षे विविधप्रान्तेषु सुरक्षिताः दृश्यन्ते। प्रस्तुतशोधप्रबन्धे एतासां शाखानां वर्तमानस्थितिः, भौगोलिकविस्तारः, तथा च सामगानस्य आभ्यन्तरसंरचनायाः (सप्तगानानां) गभीरा मीमांसा क्रियते।

२. सामवेदस्य शाखानां अद्यतनभौगोलिकस्थितिः

सामवेदीयशाखाः-

ऋग्वेदीयसर्वानुक्रमणीव्याख्यायां “**सहस्राध्वा सामवेदः”** इत्युल्लिखतम् । अध्वाशब्देन देवता, गतिः, मार्गः, शाखाः इति एते सर्वे पर्यायशब्दाः सन्ति। महाभाष्यकारेण पतञ्जलिना “**सहस्रवर्मा सामवेद**” इति। सामवेदस्य सहस्रसंख्यकाः शाखाः भवन्ति इति प्रचोदितं। वर्मशब्दस्य शाखार्थत्वाभावादत्र गानपद्धतिभेदेन सहस्रधा भिद्यत इत्येवं दर्शयति। सामवेदस्य सहस्रशाखानां नामनिर्देशनं यत्र कुत्रापि न दृश्यन्ते। इतोऽपि ऋक्तन्त्रे “**वं नैगिरुस्थे”** इत्यनेन सूत्रेण नैगिशाखायाः ताण्ड्यब्राह्मणात् ताण्डि शाखायाः

उपलब्धिः ज्ञायते। सामतन्त्रस्य प्रथमं सूत्रं "**स्वरोऽनन्त्यः**" इत्यत्र सामवेदे स्वराणां सहस्रात्मकसूत्रेण बहुविधत्वप्रतिपादितत्वात् सामवेदस्य गानपद्धतिरेव अत्र गृह्यते, नान्यत्। सामतर्पणविधौ – "**राणायनी, शाट्यमुग्री, व्यासः, भागुरि, औलुण्डी, गौल्गुलवि, भानुमानौपमन्यवः, काराटिः, मशकगार्ग्यः, वार्षगण्यः, कुथुमः, शालिहोत्रः, जैमिनिः त्रयोदशैते मे सामगाचार्याः स्वस्ति कुर्वन्तु तर्पिताः**" इति आचार्याणामुल्लेखः विद्यते । चरणव्यूहे –

"राणायनी सात्यमुग्री दुर्वासा अथ भागुरिः ।
भारुण्डो गौल्गुलवीर्भगवानौपमन्यवः।।
दारासो गार्ग्य सावर्णी वार्षगण्यश्च ते दश।
कुथुमिः शालिहोत्रश्च जैमिनीयश्च त्रयोदश"[2] इति वर्णितम्।

तत्रैव राणायनीयाः सप्तभेदाः भवन्ति राणायनीयाः, शाट्यमुग्राः, कालोपाः, महाकालोपाः, लाङ्गलायनाः, शार्दूलाः, कौथुमाश्चेति। एते सप्तसामगाचार्याः सामशाखाप्रवर्तकाः आसन्। इदानीं तु राणायनीय-कौथुम-जैमिनीयेति शाखात्रयं दृश्यते। पुराणेष्वपि कतिपय सामशाखानां नाम्नां उल्लेखः लभ्यते । तासां भौगोलिकविस्तारं, गानशैलीनां वैविध्यं च अधोलिखितरूपेण स्पष्टीकर्तुं शक्यते-

२.१ **कौथुमशाखा :** इयं शाखा वर्तमानभारते सर्वाधिकप्रचलिता अस्ति। अस्याः अनुयायिनः गुजरातः, कर्णाटकः, तमिलनाडुः, पश्चिमबङ्गालः, ओडीशा, उत्तरप्रदेशः, राजस्थानम् इत्यादिषु प्रदेशेषु निवसन्ति। अस्यां शाखायां प्रान्तभेदेन गानशैल्यां भिन्नता परिलक्ष्यते, या अधोनिर्दिष्टा अस्ति-

- **गुर्जरशैली :** गुजरातप्रदेशे प्रचलिता।
- **बङ्गशैली :** पश्चिमबङ्गालप्रान्ते अनुस्रियते।
- **द्राविड (मद्र) शैली :** तमिलनाडुप्रदेशे दृश्यते।
- **उत्कलशैली :** ओडीशाप्रदेशे प्रयुक्ता भवति।
- **काशीशैली :** वाराणसीक्षेत्रे (काश्यां) अस्याः प्राधान्यम्।

एतेन ज्ञायते यत् कौथुमशाखायाः मूलपाठः समानः चेदपि, 'प्रान्त-गानशैल्या' तत्र उच्चारणे स्वराङ्कने च सूक्ष्मपरिवर्तनानि कौथुमैः कृतानि सन्ति।

२.२ **राणायनीशाखा :** राणायनीशाखायाः विस्तारः कर्णाटक-आन्ध्रप्रदेश-महाराष्ट्र-उत्तरप्रदेश-राजस्थान-तमिलनाडु-केरळ-मध्यप्रदेश-हिमाचलप्रदेशेषु विद्यते। अस्यां शाखायां पाठभेदाः स्पष्टतया दृश्यन्ते। अस्याः शाखायाः सामगाः कौथुमशाखावत् अधिकाः न् सन्ति | यथा-

- सर्वेषु स्थानेषु प्रायः **कर्णाटकपाठः** गोकर्णपाठ अनुस्रियते।
- आन्ध्रप्रदेशे तु **गुर्जरपाठः**, **तूर्युपाठः**, तथा **ताम्रपर्णिपाठः** इति त्रयः भेदाः प्रचलिताः सन्ति। एषा विविधता राणायनीपरम्परायाः समृद्धिं सूचयति।

२.३ **जैमिनीयशाखा :** इयं शाखा मुख्यत्वेन दक्षिणभारते—केरळ, कर्णाटक, तमिलनाडु, आन्ध्रप्रदेशेषु तथा मध्यप्रदेशे—सुरक्षिता अस्ति। अस्याः शाखायाः जनाः अत्यल्पाः सन्ति | अस्यां शाखायां पाठद्वयं मुख्यं वर्तते-

- **केरळपाठशैली**
- **द्राविडशैली**

तत्र केरळपाठशैली अत्यन्तं विशिष्टा क्लिष्टा च वर्तते। केरळीय-जैमिनिशाखीयाः विप्राः श्रौतपरम्परासु, विशेषतः अग्निचयनादि-यागेषु, अतीव निपुणाः भवन्ति। एषां गानपद्धतिः अन्यशाखाभ्यः भिन्ना गम्भीरा च अस्ति।

३. सामवेदस्य गानसंरचना (Structure of Samavedic Ganas)

सामवेदस्य आधारः 'आर्चिकसंहिता' वर्तते। ऋक्-मन्त्रेषु गानस्य संयोजनं कृत्वा 'साम' निर्मीयते। एतत् गानं मुख्यतया द्विविधम्- १. **प्रकृतिगानम्** (यत् पूर्वार्चिकमाश्रित्य गीयते) २. **विकृतिगानम्** (यत् उत्तरार्चिकमाश्रित्य गीयते - ऊहः ऊह्यं च)

३.१ सप्तगानात्मकः सामवेदः सामप्रदायम् अनुसृत्य, विशेषतः नारदीयादीनां ग्रन्थानां प्रमाणेन, सामवेदः "सप्तगानात्मकः" इति प्रसिद्धः। तदुक्तं प्राचीनैः-

"गायत्रं प्रथमं गानं आग्नेयं तु द्वितीयकम् ।
तृतीयमैन्द्रगानस्यात् पावमानं चतुर्थकम् ।।
अर्कद्वन्द्वव्रतश्चेति त्रीणि पर्वाणि पञ्चमम् ।
षष्ठं च शुक्रियं गानं महानाम्नी च सप्तमम् ।।
इत्येवं सामवेदस्य सप्तगानमितीरितम्" ।।[3]

एतस्य श्लोकस्य विश्लेषणं, गानभेदानां विवरणं च अत्र प्रस्तूयते-

1. गायत्रगानम्

"गायन्तं त्रायते इति गायत्रम्" - इति व्युत्पत्या, तथा च गायत्रीछन्दसि निबद्धत्वात् अस्य 'गायत्रम्' इति संज्ञा। इदं चतुर्विंशत्यक्षरात्मकं साम भवति। अस्य ऋषिः परमेष्ठी प्रजापतिः, छन्दः गायत्री, देवता च सविता अस्ति। प्रकृतिगाने एतत् प्रथमं गानं मन्यते।

2. आग्नेयगानम्

अस्मिन् भागे अग्निदेवतात्मकानां मन्त्राणां बाहुल्यं वर्तते। "**अग्न आयाहि वीतये**"[4] इत्यारभ्य "**यद्वा उ**"[5] पर्यन्तं ११४ मन्त्राः अग्निदेवताकाः सन्ति। एतान् ऋक्-मन्त्रान् आधारीकृत्य १८० सामानि विहितानि सन्ति। पूर्वार्चिकस्य प्रथमोऽध्यायः पूर्णतया आग्नेयगानात्मकः एव अस्ति।

3. ऐन्द्रगानम्

इन्द्रदेवतासम्बद्धत्वात् इदं 'ऐन्द्रम्' इति उच्यते। पूर्वार्चिकस्य द्वितीयाध्यायस्य "तद्वोगाय[6]" ऋचमारभ्य चतुर्थाध्यायस्य "तव त्यन्नर्य[7]" पर्यन्तं याः ऋचः सन्ति, ताः आधारीकृत्य इदं गानं प्रवर्तते।

- **सांख्यिकी :** ऐन्द्रकाण्डस्य मन्त्रसंख्या २५२, तथा च सामसंख्या ६३३ अस्ति।
- **छन्दोवैविध्यम् :** अत्र गायत्री, बृहती, त्रिष्टुप्, अनुष्टुप्, जगती, उष्णिक्, ककुप्, पंक्तिः, द्विपदा, अत्यष्टिः इत्यादीनि विविधानि छन्दांसि प्रयुक्तानि।

• **विभागः :** ऐन्द्रगाने 'इन्द्रपुच्छम्' इति एकः विशिष्टः विभागः अस्ति, यः सोमसामतः (क्रोशम्-६५२) आरभ्य तावत्यन्ना (ऐन्द्रम्-८१३) पर्यन्तं विस्तृतः अस्ति।

4. पावमानगानम्

अस्मिन् पर्वणि 'पवमानसोम' देवतायाः स्तुतिः क्रियते। पूर्वार्चिकस्य पञ्चमाध्यायस्य "उच्चा ते" मन्त्रमारभ्य "य उस्रिया" पर्यन्तं ऋचः अत्र समाविष्टाः।

• मन्त्रसंख्या : ११९

• गानसंख्या : ३८४ अत्र यवमध्या-गायत्रीछन्दसः प्रयोगः अपि दृश्यते। आहत्य ग्रामगेयगाने (प्रकृतिगाने) ११९८ सामानि परिगणितानि सन्ति।

5. अर्क-द्वन्द-व्रतानि (आरण्यकगानम् : रहस्यं सिद्धान्तश्च)

प्रकृतिगानस्य द्वितीयः मुख्यः भागः 'आरण्यकगानम्' अस्ति। "अरण्ये गेयत्वात् आरण्यकम्" - अर्थात् एतानि सामानि ग्रामाद् बहिः अरण्ये, एकान्ते, पवित्रे वातावरणे एव गेयानि आसन्। अत एव एतेषां 'रहस्यगानम्' इति नामान्तरम्। खादिरगृह्यसूत्रे रुद्रस्कन्दस्वामिना उक्तम्- "अर्कद्वन्द्वव्रतानि छान्दसानि त्रीणि पर्वाणि अध्यापयीत"। [२]

आरण्यकगाने पञ्च पर्वाणि भवन्ति-

1. **अर्कपर्व :** अत्र साम्नां नामसु 'अर्क' शब्दः श्रूयते। उदा- स्वाशिरामर्कः, प्रजापतेरर्कः, इन्द्रस्यार्कः, अर्कशिरः, अर्कग्रीवः, वरुणगोतमयोरर्कः, अर्कपुष्पम् इत्यादयः।

2. **द्वन्द्वपर्व :** अत्र सामानि युग्मरूपेण (In pairs/duals) भवन्ति। उदा- वसिष्ठस्य प्राणापानौ द्वौ, इन्द्रस्येन्यौ द्वौ, प्रजापतेव्रतपक्षौ द्वौ, इन्द्राण्या उल्वजरायुणी द्वे, बृहस्पतेर्बलभिदी द्वे, शफौ द्वौ, शुक्रचन्द्रे द्वे इत्यादीनि। एतत् द्वन्द्वं जागतिकद्वैतस्य (Dualism) प्रतीकं मन्यते।

3. **व्रतपर्व :** अस्मिन् पर्वणि 'व्रत' शब्दयुक्तानि सामानि सन्ति। अस्य अपरं नाम 'वाचो व्रतपर्व' इति। उदा- कर्षशयस्य व्रतम्, प्राजापत्यस्य व्रतम्, सोमव्रतम्, विष्णोव्रतम्, महाव्रतसम्बद्धानि सामानि अत्र अन्तर्भवन्ति।

६. शुक्रियपर्व

शुक्रः अर्थात् आदित्यः (सूर्यः)। अस्मिन् पर्वणि सूर्यदेवतापरकाणि सामानि सन्ति। यथा- अग्नेव्रतम्, आदित्यव्रतम्, सूर्यस्य भ्राजाभ्राजे द्वे।

७. **महानाम्नीपर्व :** इदं आरण्यकगानस्य परिशिष्टभागः, यद्यपि सप्तगानेषु अस्य पृथक् गणना अस्ति। "विद्मा मघवन्", "इन्द्रं धनस्य" इत्यादिषु ऋक्षु गीयमानानि 'शक्वर्यः' वा 'महानाम्न्यः' सामानि अत्र सन्ति।

५. परिशिष्टगानानि शाखान्तरसामानि च

सामवेदे उपर्युक्तसप्तगानानां अतिरिक्तमपि कानिचन विशिष्टानि सामानि परम्परायां दृश्यन्ते, यानि परिशिष्टत्वेन स्वीक्रियन्ते।

• **उद्धयामे साम :** अस्य मूलं न ऋचि, नापि स्तोभपाठे लभ्यते, तथापि "वेदादिवेदान्तानि..." इति मन्त्रेण सह अस्य गानं विहितम्।

• **भारुण्डसाम :** छलाक्षरगणनायाः आधारेण अस्य ग्रहणं भवति। पक्षिणां रक्षणार्थं, विषनाशनार्थं च अस्य प्रयोगः परम्परायां श्रूयते।

• **तवश्यावीयम् :** खादिरगृह्यसूत्रे रुद्रस्कन्दः स्पष्टयति यत् "गायत्रस्य स्थाने तवश्यावीयम्" प्रयोक्तव्यम्। केचन आचार्याः इदं 'इलान्दं पञ्चानुगानम्' इति मन्यन्ते, अपरे तु 'शाखान्तरस्थम्' इति वदन्ति।

६. उपसंहारः (Conclusion)

इत्थं सामवेदस्य अद्यतनस्थितिः यद्यपि पूर्ववत् विशाला नास्ति, तथापि कौथुम-राणायनी-जैमिनीय शाखाभिः सा सुरक्षिता वर्तते। गुजरात-बङ्गाल-द्राविड-उत्कलादि शैलीभिः अस्य गानवैविध्यं अद्यापि जीवन्तम् अस्ति। गायत्रादि-सप्तगानानां वैज्ञानिकं विभाजनं ऋषीणां सूक्ष्मदृष्टिं प्रकटयति। प्रकृतिगानं (ग्रामगेयम्) यत्र यज्ञादिषु साक्षात् उपयुज्यते, तत्र आरण्यकगानं आध्यात्मिकसाधनायै, रहस्यविद्यायै च विहितम्। अर्क-द्वन्द्व-व्रतादि पर्वाणि सृष्टेः गूढतत्त्वानि सांगीतिकमाध्यमेन प्रकाशयन्ति। अतः, एतासां शाखानां, गानपद्धतीनां च संरक्षणं, तथा च लुप्तप्रायपरम्पराणां (यथा विशिष्ट-राणायनीपाठानां) पुनरुद्धारः अद्यतनीयानां शोधच्छात्राणां परमं कर्तव्यं वर्तते।

सन्दर्भग्रन्थसूची (Bibliography)

१. **सामसर्वानुक्रमणिका**

२. **खादिरगृह्यसूत्रम्,** प्रकरणम् - २.५.३४, मैसूरु विश्वविद्यालयप्रकाशनम्।

३. **पुष्पसूत्रम्,** (वररुचिकृतम्), अध्यायः ७, सूत्रम् ६.२२, निर्णयसागरप्रेस, मुम्बई।

४. **सामवेदसंहिता** , सातवलेकर, श्रीपाद दामोदर, स्वाध्याय मण्डल, पारडी।

५.सामवेदीय प्रकृतिगानं , संपादकप्रकाशकश्च – डा गिरिजाप्रसाद षडङ्गी - २०२०

सन्दर्भ

1. पतञ्जलिः महाभाष्ये
2. चरणव्युहे
3. सामवेदीय सर्वानुक्रमणिका
4. साम 1.1.1.
5. साम १८०
6. साम १८१
7. साम ८१३